

# ŽENE U ZADARSKOM TISKU NA HRVATSKOM JEZIKU U 19. STOLJEĆU

**MIRISA KATIĆ**  
Državni arhiv  
Zadar

UDK: 613.83 : 373 (497.5)  
Pregledni članak  
*Review article*

Primljeno  
: 2011-12-15  
*Received*

## **SAŽETAK**

*U radu se analiziraju podaci o ženama koje se spominju u zadarskom tisku tijekom 19. stoljeća, od prvih vijesti u Kraljskom Dalmatinu, do tiskanih radova autorica u Zori dalmatinskoj, Glasniku dalmatinskom, Narodnim listu, Smotri dalmatinskoj, Iskri, Lovoru i drugim novinama i časopisima. U tom kontekstu najvažnija je pojava pjesnikinje Ane Vidović četrdesetih godina, a nakon nje i drugih manje poznatih autorica literarnih priloga, ali i priloga iz filozofije, sociologije, pedagogije, psihologije, školstva, etnografije, medicine, povijesti, geografije i dr. Među njima je najviše učiteljica s radovima iz područja kulture i umjetnosti o kojima se do sada nije pisalo. Posebna pažnja posvećena je reakcijama urednika, kritičara, prevoditelja i drugih autora na radove žena, kao i osvrtima na njihov literarni, likovni, glazbeni i kazališni opus.*

**KLJUČNE RIJEČI:** *Zadarski tisak u 19. stoljeću, žene u hrvatskoj periodici, žensko autorstvo*

## **ŽENE I PRVI ZADARSKI TISAK**

Početak tiskarske djelatnosti u Zadru vezan je za rad mletačkih vladinih ureda za koje su radile prve zadarske tiskare krajem 18. stoljeća, a slično je bilo i tijekom 19., kada su tiskari sa svakom novom državnom upravom obnavljali ugovore i natjecali se za sigurne državne poslove, kao što je bilo tiskanje proglasa, službenih publikacija, obrazaca, poziva, zakona, propisa i sl. Od 1803. godine zadarski knjižar Antonio Luigi Battara pokreće i svoju tiskaru u kojoj je odmah planirao, uz podršku austrijske vlasti, tiskati i jedan časopis, tjednik *Il Corriere dalmata*, ali mu to nije uspjelo. Sljedeće dvije godine izdavao je godišnjak *Lunario di Zara*, a nakon toga *Almanacco di Zara*. Dolaskom francuske uprave Battarina tiskara je dobila nove poslove jer je, kao i u drugim pokrajinama, u Dalmaciji pokrenuto tiskanje jednoga službenog lista. Bio je to

*Kraglski Dalmatin-II Regio Dalmata*<sup>1</sup> dvojezični upravno-pravni časopis na talijanskom jeziku s hrvatskim prijevodom, a Battara je bio ne samo izdavač nego i pomoćnik urednika i prevoditelja<sup>2</sup>.

U listu se tijekom četverogodišnjeg izlaženja objavljivalo sve ono što je bilo potrebno službeno iznijeti u javnost. Žene i događaji koji se spominju u vezi s njima su rijetki, a odnose se najviše na život vladarskih obitelji kao što su zaruke, vjenčanja, razvodi<sup>3</sup>, proslave u čast cara i carice, rođenja njihove djece<sup>4</sup>, vijesti prenesene iz stranih listova o njihovu zdravlju, smrti carice i njenog djeteta<sup>5</sup>, o njihovim putovanjima i dobrotvornom radu<sup>6</sup>. Prenesena je i vijest o događaju u tršćanskom kazalištu, kada je jedan mladić ubio neku gospođu i njezinu služavku<sup>7</sup>. Iz Rima se prenosi naredba da vojnici ne smiju slušati popove ni žene, nego vojnike<sup>8</sup>, iz Venecije vijest o jednoj smrtnoj presudi<sup>9</sup> itd. Objavljuju se i svakodnevne obavijesti, oporuke<sup>10</sup>, vijesti o nasljeđivanju<sup>11</sup> i slično. Vijest koju je 1808. godine navodno dostavila Komisija za novačenje vojnika u Splitu citira riječi jedne majke upućene sinu na odlasku u rat, gdje mu ona savjetuje da se junački bori "za tvoga Principa ... i akose nemoresc povratiti junascki, nemojse nighda visce ukazati na očji tvoje obitili."<sup>12</sup> Ovo je vjerojatno jedan od prvih primjera medijske manipulacije korisnicima u nas, pogotovo kada znamo da su u to vrijeme muškarci masovno bježali u šume i planine pokušavajući izbjeći vojnu obvezu koja je trajala godinama, a mnogi od njih su izginuli na dalekim bojištima.

Zanimljiva je vijest o udovici Tomici Čakarun, pok. Bare Burčula iz Galovca koja je na javnom putu našla novac i pošteno ga predala vlastima<sup>13</sup>. Jedan članak posvećen je ženi koja je, vjerojatno prva u Dalmaciji, dobila medalju za hrabrost i plemenito djelo. Naime, seljanka Vasilija Vukača iz sela Žegara kod Obrovca spasila je ranjenoga francuskog vojnika, sakrila ga od "ajduka četnika koji bijahu doznali gnezino millosardno djello. Onnaje srichiom doznala na vrime da onni hodjahu k gniezinoj kuchi terer

<sup>1</sup> Izlazio od 12. srpnja 1806. do 1. travnja 1810. godine, a od br. 5. 1808. naslov je samo tal. II Regio Dalmata.

<sup>2</sup> HR DAZD 57 Spisi Generalnog providurstva, 1808. tit. VI, R 24, br. 5873 (940)

<sup>3</sup> *Kraglski Dalmatin*, (1810), 1, 8.

<sup>4</sup> *Kraglski Dalmatin*, (1807), 19, 104.

<sup>5</sup> *Kraglski Dalmatin*, (1807), 19, 147.

<sup>6</sup> *Kraglski Dalmatin*, (1807), 26, 222-223.

<sup>7</sup> *Kraglski Dalmatin*, (1807), 50, 400.

<sup>8</sup> *Kraglski Dalmatin*, (1807), 17, 134.

<sup>9</sup> *Kraglski Dalmatin*, (1809), 13, 103.

<sup>10</sup> *Kraglski Dalmatin*, (1807), 36, 288.

<sup>11</sup> Anu Arvatin nasljeđuje bivši muž, KD, (1807), 43, 344. Udovica Bovan ostavila je svoje kuće kralju, Katarina Jurelić nasljeđuje svoga brata, kao i pet sestara Ferro, 47, 376.

<sup>12</sup> *Kraglski Dalmatin*, (1808), 4, 27.

<sup>13</sup> *Kraglski Dalmatin*, (1809), 6, 48.

postavivsciga na svoja plechia odnasega u jedan malin na tri miglie daleko od svoje kuchie i s poghibli svoga xivota svaki dan nosascemu blagovati... poklegaje nastojala i uzdarxala za peet miseczih." Kada je to doznao maršal Marmont, zapovijedio je da se toj časnoj ženi dade komad državne zemlje blizu Žegara "i jedan Medgliu odredjenu i da bude biligh od onne časti, koje jest dostojna."<sup>14</sup>

Nakon završetka napoleonskih ratova, dolaskom druge austrijske uprave, Antonio Luigi Battara je bezuspješno pokušavao povećati svoju proizvodnju i pokrenuti još neke periodike. Ništa od toga nije uspio ostvariti u siromašnoj ratovima i bolestima iscrpljenoj zemlji. Umro je u svibnju 1817. i ostavio za sobom nedovršene poslove i ženu s devetero djece. Tiskara je tijekom 14 godina njegova rada proizvela preko 200 naslova knjiga i sitnog tiska te 14 izdanja periodika, što nije malo, ako se uzmu u obzir okolnosti u kojima je radio<sup>15</sup>. Tvrtku je preuzela njegova udovica Marina Battara, rođ. Anić, i nastavila, usprkos teškoćama, poslovati prilično uspješno pod imenom pokojnog muža, kao što su nalagali važeći propisi i tradicija. Sklopila je i ugovor za poslove s vladinim uredima jer je njezina tiskara bila jedina u gradu sve do 1823. godine, kada u Zadar dolazi splitski tiskar Giovanni Demarchi. On je i prije živio u Zadru, gdje se oženio njezinom sestrom Anom Marijom Anić, a po povratku je njegova tiskara postala oštra konkurencija tiskari Battara. Vlastima je ponudio tiskanje novoga službenog lista *Gazzetta di Zara* što mu je uspjelo tek 1832. godine. Marina Battara vodila je knjižaru i tiskaru 14 godina, kao i njezin muž, ali je tiskala više naslova nego on. Naslijedili su je sinovi Pietro i Francesco, 1831. godine, a ona se u poslovnim spisima još spominje sve do sredine tridesetih godina.<sup>16</sup>

I Ana Marija je radila sa svojim mužem i ponekad ga zamjenjivala, a tvrtku je naslijedila kći Elena koja se spominje i kao krojačica jer je u mladosti izučila taj zanat. Uz oca tiskara, koji je bio nezadovoljan nezainteresiranošću njezina brata za taj posao<sup>17</sup> savladala je i tiskarsko umijeće pa je nakon očeve smrti, zajedno s mužem od 1838. godine, nastavila poslovanje. Od 1854. godine kada joj umire i muž, ona se brinula o tiskari sve do 1873. godine. Tiskaru Demarchi-Rougier kasnije je kupio Ivan Woditzka koji je umro nakon četiri godine, a obrt je naslijedila njegova udovica Adelaide. Ona je upravljala tiskarom od 1877. do 1891. godine dok su joj djeca bila maloljetna. Imala je ugovor s vladom, a tiskala je i službeni list *Objavitelj dalmatinski* od 1876.

<sup>14</sup> Il Regio Dalmata, (1810), 4. 29.

<sup>15</sup> Katić, M. (2005), Marina Battara, prva zadarska tiskarica: 1770.-1859. Vjesnik bibliotekara Hrvatske, 48 (3-4), 159-184.

<sup>16</sup> Isto, 179.

<sup>17</sup> Katić, M. (2006), Zadarske tiskarice-prilog istraživanju povijesti tiskarstva u Zadru. Kraljski Dalmatin - 200 godina zadarskoga i hrvatskog novinarstva u europskom kontekstu, Zadar: Sveučilište, str. 251.

godine, kao i Marija Tolja koja je naslijedila svoga oca Spiridiona Artalea 1931. godine.

Iz ovih primjera vidimo da zadarske žene nisu radile samo tradicionalno ženske poslove (kao što su oni vezani za kuću, djecu, stare, nemoćne i bolesne), nego i one koji su podrazumijevali pismenost, obrazovanje i poznavanje tipično muškog zanata. Podsjetimo samo na činjenicu da je i majka najpoznatijega zadarskog slikara Franje Salhetti-Driolija, Giuseppina, kada joj je umro muž nastavila dalje sama i dvadesetak godina (1822.-1843.) vodila proizvodnju maraskina, koji je u njezino vrijeme osvajao europske dvorove<sup>18</sup>. Upravo nju se danas može smatrati jednom od najuspješnijih poslovnih žena 19. stoljeća u Hrvatskoj. U to vrijeme žene su sudjelovale i u sportskim aktivnostima. U proglasu tiskanom prigodom svečanog otvorenja ceste preko Velebita na Malom Alanu, kada su upriličena sportska natjecanja, spominje se sudjelovanje ženske ekipe koja je nastupala u trčanju<sup>19</sup>, a pobjednice su dobile kape ukrašene "cvancikama".<sup>20</sup>

## PRVE AUTORICE

Službeni list *Gazzetta di Zara*, već 1835. godine preuzimaju braća Battara i u njemu, pored uobičajenoga službenog dijela, objavljuju i literarne radove, ali i vijesti iz kulture i umjetnosti. Obilježavaju razne obljetnice, prenose članke iz drugih novina i časopisa kao i pjesme posvećene umjetnicima. Novi časopis na hrvatskom jeziku pokreće Ante Kuzmanić 1844. godine. To je Zora dalmatinska, koja je izlazila do 1849. godine kao prvi književno-poučni list na hrvatskom jeziku u južnoj Hrvatskoj i prvi preporodni list izvan Zageba. Objavljivao je i mnogo prijevoda od kojih je četvrtina informativnog i poučnog sadržaja, a manji dio su prijevodi od Biblije i antičke književnosti do suvremenih zapadnoeuropskih književnosti. Časopis je okupio niz uglednih suradnika, a u njemu se afirmirao jedan od najvećih hrvatskih pjesnika Petar Preradović<sup>21</sup>. U Zori dalmatinskoj je svoje radove objavila Ana Vidović<sup>22</sup>, a izgleda da su se i stihovi Jagode (Marija Agata) Brlić<sup>23</sup> našli na njenim stranicama. "Zanimljivo je da je prvi pjesnički glas iz Zadra - ako se ostave po

<sup>18</sup> HR DAZD 260, Tvornica maraskina "Francesco Drioli" Zadar 1768.-1944. Inv. 140, str. 3.

<sup>19</sup> HR DAZD 386, Zbirka tiskovina, 1832. kut. 41, br. 26. Javljenje.

<sup>20</sup> Marović, D. (1973), Natjecanje na velebitskom Alanu 1832. godine, *Povijest sporta*, 4 (13), 1179-1182.

<sup>21</sup> Njegova unuka, austrijska književnica Paula von Preradović, napisala je njegovu romansiranu biografiju *Pave i Pero*, na njemačkom jeziku.

<sup>22</sup> Rados, Z. (2007), *Hrvatska književnost u Zadru* (19. st.): između nacionalne romantike i pučkoprosvjetiteljskog realizma. Zadar: Thema.

<sup>23</sup> Matičević, I. (1995), *Pisci Slavonije u Zori dalmatinskoj*. Zadarska smotra, (3-4), 358-359.

strani izdanje Kačića iz 1838., Kazalijev prijevod prvog pjevanja Ilijade iste godine i uobičajene prigodnice - bio glas jedne žene, Ane Vidovićeve".<sup>24</sup>

Ana Vidović (1800.-1879.), rođena je u Šibeniku, a potječe iz stare bračke plemićke obitelji Vusio<sup>25</sup>. Bila je prva žena iz Dalmacije uključena u književna i nacionalnoprporodna gibanja<sup>26</sup> u Hrvatskoj i prva pjesnikinja novije hrvatske književnosti, koja je objavljivala na hrvatskome i talijanskom jeziku. Najpoznatija epska poema "Anka i Stanko" bila je objavljena u Zadru još 1841. godine<sup>27</sup>. Od prvog godišta 1844. do 1846. godine u Zori dalmatinskoj je objavila petnaestak epsko-lirskih ljubavnih i rodoljubnih pjesama tematski i po motivima bliskih suvremenom romantičarskom stilu. Kasnije je pisala u Kolu, Narodnom koledaru, Gazzetta di Zara i Lovoru. Zbirka Pjesme Ane Vidovićeve tiskana je u tiskari braće Battara 1844. godine na hrvatskome i talijanskom jeziku<sup>28</sup>. Dvije godine kasnije tiskane su joj Mestizie e distrazioni: versi<sup>29</sup> i Zabava i veselje. Prigodnica Na došastie u Dalmaciu njihovoga privisokoga Josipa Jelačića, bana Dalmacie, Horvatske i Slavonie vladaoca gradskoga i vojničkoga od Dalmacie tiskana je 1851. godine, a 1856. poduži spjev o osnivanju Rima - Romolo ossia La fondazione di Roma, sve u tiskari braće Battara. Pjesnička pripovijest Bez mišljenja u ljubavi tiskana je nepoznate godine na hrvatskome i talijanskom jeziku. O ovoj autorici je na više mjesta pisala Zvezdana Rados: "O važnosti koju su preporoditelji pridavali ženama i njihovoj ulozi u ostvarivanju preporodnih kulturno-političkih ciljeva svjedoči i tekst, napisan na njemačkom jeziku, koji je grof Janko Drašković uputio hrvatskim ženama - "Riječ plemenitim kćerima Ilirije.." Svjedoči to i oduševljenje s kojim u članku "Domorotkam rodoljubivi mladići" u Danici piše Ljudevit Vukotinović, 1841. godine"<sup>30</sup>.

<sup>24</sup> Kombol, M. (1964), Zadar kao književno središte. Zadar: geografija-ekonomija-saobraćaj-povijest-kultura: zbornik. Zagreb: Matica hrvatska, str. 595.

<sup>25</sup> Nije točna tvrdnja koju ponavljaju neki naši autori da je Ana Vidović Talijanka. Njezin otac je bio časnik u francuskoj vojsci, ali je podrijetlom iz bračke plemićke obitelji Vusio ili Vužić. Više o tome u: A. Jutronić. (1950). Naselja i porijeklo stanovništva na otoku Braču. Zbornik za narodni život i običaje, (34), 224.

<sup>26</sup> Rados, Z. (1995), Poezija Ane Vidović u Zori dalmatinskoj. Zadarska smotra, (3-4), 365.

<sup>27</sup> Vidović, A. (1841), Anka i Stanko ili Dubrava Mojanka blizu Splita: pjesanaz Ane Vidovichia iz Šibenika. = Annetta e Stanislao ossia Il Bosco Mojanka vicino Spalato: poemetto di Anna Vidovich da Sebenico. U Zadru: Iz Utjesctenize Demar.

<sup>28</sup> Vidović, A. (1844), Poemetti di Anna Vidović = Pjesme Ane Vidovićeve. U Zadru: Dalla Tip. dei Fratelli Battara = Iz Tiskarne Bratje Battarah. Zbirka sadrži pjesme: Alva i Alko = Alva ed Alko, Harač prijateljstvu = Il tributo all'amicizia, Prevara osuečena i dobrodjetelj obdarena = L'inganno deluso e la virtù premiata, Ljubav i nemilost = L'amore e la crudelta.

<sup>29</sup> Vidović, A. (1846), Mestizie e distrazioni: versi di Anna Vidovich. Zara: Tipografia Battara; Zabava i veselje. Zadar: B. Battara, na hrv. i tal. jeziku.

<sup>30</sup> Rados, Z. (1995), Poezija Ane Vidović u Zori dalmatinskoj, Zora dalmatinska (1844-1849), Zbornik, Zadar, Matica hrvatska - Ogranak Zadar, str. 366.

Pored Ane Vidović svoje stihove u *Zori dalmatinskoj* je od 1844. do 1846. godine objavljivala i Ana Vrdoljak<sup>31</sup>. Prva pjesma tiskana joj je na naslovnici 23. rujna 1844., "Xalba. Kuku lele! utece mi tica, zato slabo udara mi xica"<sup>32</sup> u kojoj djevojčica tuži za izgubljenom zlatnom pticom, a baka je tješi asocirajući na slobodu, ljubav i domovinu koju Zora sada navješćuje. Ova pjesma od četiri strofe rimovanih deseteraca malo zaostaje za većinom "muških stihova" kakvi su se tiskali, a i danas često ispunjavaju medijski prostor. Na prvoj stranici broja 44. od 28. listopada 1844. godine je pjesma "Pozdrav Zori Dalmatinskoj, koju spiva Ana Verdoliak Imotskinja" gdje rimovanim osmercima ushićeno pozdravlja pojavu časopisa na hrvatskom jeziku. Na naslovnici broja 17. od 27. travnja 1846., našli su se zajedno i simbolično stihovi Anice Verdoliakove o dvi sestrice Zori i Danici i "Pobožni uzdasi Bogu" za domovinu Ilije Okrugića Sremca. Kao odgovor na njegovu ljubavnu pjesmu posvećenu Dalmatinkama, koja je objavljena u jednome od prethodnih brojeva, ona piše u razigranim stihovima "Svim Mladim Slavonkinjam, milim posestrimam u spomen ljubavi", a u bilješci zahvaljuje autoru na ljubavi prema Dalmatinkama i odgovara da njoj nije "pristojno odpivati toj pohvali i proslaviti njegova spola Slavonsku onu Kitu" već da bi naši (dalmatinski) rodoljubi trebali to učiniti, a ona će je spivati svojim slavonskim sekama<sup>33</sup>. Pjesma "Misli Ane Verdoljakove" govori o vojniku koji u dalekoj zemlji moli mornara da ga preveze u domovinu<sup>34</sup>, a "Cvjet ljubice dalmatinske", koji simbolično moli da ga ne ubere jer je sretan u svom trnju, jedna je od ljepših romantičnih lirskih pjesama tiskanih u *Zori dalmatinskoj*. Evo nekoliko strofa<sup>35</sup>:

Medju ternjem volim stati  
 Neg u zlatnim čašam tvojim:  
 Medju sekam volim mojim  
 Neg se puštat tebi brati.

Mene hrani od svud gora,  
 Ternje, drače svaka druga;  
 Niti vojnik, niti sluga  
 Čuva tako carskog dvora.

Ptice zlatne ja bo mamim -  
 Iz visoka k meni slětju,

<sup>31</sup> Prema bilješci ispod pjesme "Ana Verdoliak od 11. god. Imotskinja Dalmatinka", autorica je djevojčica od 11 godina.

<sup>32</sup> Zora dalmatinska, (1844), 39, 305.

<sup>33</sup> Zora dalmatinska, (1846), 44, 347.

<sup>34</sup> Zora dalmatinska, (1845), 52, 409.

<sup>35</sup> Zora dalmatinska, (1845), 52, 122.

Oko mene gnjzda splétju,  
S mojim dahom xivu samim.

Ja sam listak slavske gore,  
Prolétnja sam pèrva klica,  
Da se zovem, znaj, Ljubica  
Mali cvětak naše Zore.

Slavonka Milica Herites, "domorodka iz Vinkovaca", objavila je 1844. godine, ljubavnu pjesmicu "Ja i putnik", nekoliko duhovitih aforizama pod naslovom "Nekoje povjestice" i jednu zagonetku<sup>36</sup>. Neimenovana žena Jera Gosettija s Korčule došla je u Zadar jer im se sin razbolio, a nakon njegove smrti "Žalostna majka" dala je tiskati pjesmu "U smert plemenita i blagoserčna mladića Vicka Gosetti učenika mudroznanja ljubljena sina svoga"<sup>37</sup>. Sofija Nikolaević<sup>38</sup> objavila je tužbalicu posvećenu prerano preminulom bratu Čedomilu Nikolaeviću.

## RADOVI UČITELJICA I DRUGIH SURADNICA

Zora dalmatinska prestaje izlaziti 1849. godine, a njezin bivši urednik, Ante Kuzmanić postaje urednikom vladina službenog lista Glasnik dalmatinski-Osservatore dalmato (1849.-1866.) u kojemu, pored službenih napisa, objavljuje i lokalne vijesti o svečanostima i proslavama. Nakon sloma revolucije proglašen je ustav kojim je dopuštena veća politička sloboda u pokrajinama, pa su oživjeli i nacionalni pokreti. Zagovornici ideje o samostalnosti Dalmacije u Monarhiji, autonomaši, suprotstavili su se narodnjacima, koji su tražili ujedinjenje s Hrvatskom. Osim na političkom, sukob se proširio i na društvenom i kulturnom polju pa je, nakon pokretanja novina *Il nazionale* (1862. godine), s Prilogom na hrvatskom jeziku, dobio i publicistički prostor. Kada su narodnjaci objavili svoj politički program, autonomaši su im odgovorili u svome La voce dalmatica i tako se razvila polemika oko etničkoga i jezičnog identiteta stanovništva Dalmacije. Uskoro su se suprotstavljene strane toliko podijelile da su narodnjaci, izbačeni iz Casina, otvorili svoju Narodnu čitaonicu u kojoj je već "u samom početku bilo 196

<sup>36</sup> Zora dalmatinska, (1844), 47, 376.

<sup>37</sup> Zora dalmatinska, (1846), 25, 193.

<sup>38</sup> Nikolaević, S. (1850), Čedomilju Nikolaeviću nadgrobni vijenac od njegove sestre Sofie Nikolaevića, i od nekoliko njegovi prijatelja sa uzdasima... Zadar: U Srbskoj knjigopечатnji braće Battara.

članova".<sup>39</sup> Prije toga osnovana je Matica dalmatinska sa zadatkom da izdaje knjige na hrvatskom jeziku. Na izborima 1870. godine narodna stranka je dobila većinu u Dalmatinskom saboru i konstituirala se kao većina koju više nije bilo moguće zanemariti. No stranačke su se borbe nastavile što se odrazilo na svakodnevni život, kulturu, pa i umjetničko stvaranje. Tada je u Zadru djelovalo istovremeno pet tiskara, od kojih su neke osnovane za potrebe političkih stranaka, a vlada je uvijek imala ugovor s jednom ili dvije od ovih, u europskim razmjerima malih, gradskih radionica. Pored periodičnih publikacija tiskano je mnoštvo monografskih (od brošura stručne i praktične namjene) do književnih priloga i prigodnih izdanja.

Obrazovanije žene su bile sudionice događanja u kulturi i umjetnosti, a slikarstvo i glazba bili su integralni dio odgoja i svakodnevnog života građanskih i plemićkih djevojaka u Zadru. Organizirale su se zabave, plesovi, koncerti i kazališne predstave, a sve je pratila uzburkana politička situacija u kojoj su žene bile isključivo promatrači. S druge strane, njihov svakodnevni život bio je posvećen u prvom redu obitelji i kućanskim poslovima. Plemićke i građanske djevojke iz provincije odlazile su u središnje državne zavode za odgoj djevojaka, a u tim zavodima bilo je i besplatnih mjesta koja su se financirala dobrovoljnim priložima. Tako je 1875. godine barunica Agata Rodić, žena namjesnika Gabrijele Rodića, dala tiskati dvojezični hrvatsko-talijanski proglas za skupljanje priloga namijenjenih proširenju djevojačkog zavoda za odgoj časničkih kćeri u Hernalsu kod Beča<sup>40</sup>. Tiskale su se nabožne knjižice, kao ona redovnice(?) Antice Balestrieri objavljena "s dopuštenjem starešina"<sup>41</sup> ili o narodnom životu i običajima Milene Sajvert - Pokupske "Glavni griesi" u izdanju zadarskoga društva "Pučka knjiga", 1893. godine.

U Narodnom listu objavljivale su se pjesme, prijevodi, putopisi, osvrti i drugi prilozi njegovih suradnica, kao dvije pjesme Ljube Draganić "Golubče" i "Tajna"<sup>42</sup>. Neke autorice objavljivale su pod pseudonimima kao Vila Mosečkinja<sup>43</sup> a neka Viterkinja objavljuje niz pjesama od 1893. do 1895. godine. Prigodnice objavljuju učiteljica Marica Cibilić<sup>44</sup>, Milka Čikara Perojević<sup>45</sup>, Zlatka Gvozdanović stihove "Sjećaj me se..."<sup>46</sup>, a u Narodnom listu je pisala i najpoznatija hrvatska književnica Marija Jurić Zagorka<sup>47</sup>. Od 1884.

<sup>39</sup> Grabovac, J. (1964), Zadar u vrijeme druge austrijske vlasti. Zadar: geografija-ekonomija-saobraćaj-povijest- kultura: zbornik. Zagreb: Matica hrvatska, str. 226.

<sup>40</sup> Rodić, A. (1875), Njezino veličanstvo presajna carica... Zadar: Tip. Governiale.

<sup>41</sup> Antica Balestrieri ili Čudni događaj u Lacedoniji. Zadar: Brzotiskom "Kat. hrv. tisk.", 1889.

<sup>42</sup> Narodni list, (1883), 22, 63, 1.

<sup>43</sup> Pjesma "Budilica" Narodni list, (1895), 34, 63, 1.

<sup>44</sup> Antici Svilović bivšoj svojoj učnici preminuloj dne 14. veljače 1896. Narodni list, (1896), 35, 17.

<sup>45</sup> Veleučenom gosp. Jurju Biankiniu. Narodni list, (1894), 33, 73, 1.

<sup>46</sup> Narodni list, (1899), 59, 1.

<sup>47</sup> Narodni list, (1902), 41, 47, 1-2.

do 1887. godine izlazi Iskra, književno poučni list, u kojemu je objavljen veći broj radova autorica iz Dalmacije. Autorica koja se krije pod pseudonimom Vranka objavila je pjesmu "Pjesniku-Cvrčku"<sup>48</sup>, Marija Jurjevna pjesme "Tvojem oku" i "Srcu momu"<sup>49</sup>, Mila Horni pjesmu bez naslova<sup>50</sup>, a bosanska pjesnikinja Riza Dautović Proletnu pjesmicu<sup>51</sup>. Bilo je i onih čiji radovi nisu bili prihvaćeni, nego se u odgovorima uredništva pokušavalo objasniti zašto nisu prikladni. Među njima je bila Nadinka koja je poslala svoje "pjesmice" časopisu Lovor. Odgovori (muškog) uredništva, uvijek su aludirali na njezine ženske osobine: "U Vas imade plemenitih osjećaja, ženske miline, al su vam stihovi..."<sup>52</sup> ili "Mi bismo najvećom radošću iznieli Vaše pjesmice, jer smo štovatelji krasnog spola" dok se u sličnim odgovorima namijenjenim muškarcima upotrebljava drugačiji diskurs: "Žalimo, ali nije za nas", Angjelku odgovaraju: "Vi završujete Vašu "Tužaljku" I razbit ću gusle o bezćutnom zidu - Ispunite samo obećanje" i "Mnogim anonimnim mučiteljima Pegaza javljamo, da su im pjesme pale u koš"<sup>53</sup>.

U zadarskoj periodici ima puno prijevoda stranih autora, od poezije, proze i dramskih vrsta do ogleđa iz raznih područja znanosti. Prevodila su se djela autorica kao što je talijanska pjesnikinja Ada Negri o kojoj su pisali Narodni list i Iskra. Marko Vuletić Ivanov je napisao članak "Pjesma XX. vijeka. Ada Negri: Fatalità"<sup>54</sup>, Marin Sabić članke o popularnoj francuskoj glumici Sarah Bernhardt u više nastavaka<sup>55</sup>, a Stjepko Ilijić<sup>56</sup> je Iskri objavio članak o Juliji Hasden. Seriju prijevoda iz geografije o Bugarskoj objavila je Minka Pjerotić u nastavcima 1884. i 1885. godine<sup>57</sup>. Oglede i prijevode iz ruske književnosti pišu Vera i Dimitrij Vergun<sup>58</sup>, a Eugenija Gerba putopis "U sjevernoj Veneciji".<sup>59</sup> Ravnateljica djevojačke škole u Osijeku Klotilda Cvetišić napisala je članak "Uspomena na Obermmergau" i objavila ga u Zadru<sup>60</sup>.

Prva učiteljica, a kasnije i upraviteljica Hrvatske pučke škole u Zadru, osnovane 1885. godine, Evelina Pomeisl (koja se, nakon ukidanja zakona o zabrani udaje učiteljicama, udala za nekoga Verdusa pa se javlja i pod tim

<sup>48</sup> Iskra, (1885), 2, 3, 19.

<sup>49</sup> Iskra, (1891), 1, 10, 88.

<sup>50</sup> Iskra, (1894), 7, 49.

<sup>51</sup> Lovor, 1(1897), 1, 9, 70.

<sup>52</sup> Lovor, (1897), 1, 10.

<sup>53</sup> Lovor, (1897), 1, 6.

<sup>54</sup> Iskra, (1892), 2, 17, 18.

<sup>55</sup> Narodni list, (1882), 22, 2-10.

<sup>56</sup> Iskra, (1891), 1, 16-17, 137-138.

<sup>57</sup> Pjerotić, M. (1884), Selo Hreljevo u Bugarskoj. Narodni list, 23 (79-80); i (1885), Crtice o bugarskim šopovima, Iskra, (1885), 2, 14-18.

<sup>58</sup> Vergun, V. (1903), Ruska. Književne novosti. Glasnik Matice dalmatinske, 2, 4.

<sup>59</sup> Smotra dalmatinska, (1901), 14, 78.

<sup>60</sup> Smotra dalmatinska, (1900), 13, 49, 1-2.

prezimenom) pisala je u više navrata o ženskim ručnim radovima<sup>61</sup>. U seriji članaka prenesenih iz drugih publikacija "po gospodji Ellis S. Ilijć" u učiteljskom časopisu Zora, raspravlja se o odgoju ženske djece "o uzgoju srca" koji mora biti drugačiji jer su djevojčice prirodno slabije i osjetljivije pa ih nikakva "snaga uma" ne bi mogla osnažiti. Upravo zbog toga autorica se zalaže za uključivanje žena u politiku jer bi se one na političkim pozicijama "prirodno" borile za potlačene pošto im je to u naravi.<sup>62</sup> Na smjeni stoljeća javljaju se i prvi politički glasovi žena u zadarskoj periodici, kada i Marija Radić, rođ. Dvořáková, objavljuje članak "Narodna obrana u Hrvatskoj".<sup>63</sup> Pored muža Stjepana Radića, koji se u svojoj političkoj djelatnosti zalagao i za prava žena, i ona se angažirala, pratila ga je na političkim skupovima, a kasnije (1927. godine) postala prva predsjednica Organizacije žena HSS-a. Nju se danas može s pravom smatrati prvom hrvatskom političarkom.

U stručnim raspravama o odgoju, a osobito odgoju i obrazovanju djevojaka sudjeluje učiteljica Marija Kuničić Vidović koja je obradila "konferencijalno pitanje" pod naslovom "Kako uzgajati mladež da se postigne i održi uljudnost"<sup>64</sup> i objavila ga u dva nastavka u učiteljskoj Zori. U raspravi je istakla važnost dobrog primjera, kontrole urednosti, ponašanja, učenja, ponavljanja i ujednačenog kažnjavanja neposluha. O problemima iz dječje psihologije, i drugim temama piše svestrana učiteljica i etnografkinja Jelica Belović-Bernadzikowska<sup>65</sup>. O radu bečke etnografkinje i kolekcionarke rukotvorina Natalije Bruck-Auffenberg Narodni list piše 1907.<sup>66</sup> i 1909. godine<sup>67</sup>. Ona je kasnije napisala veliku ilustriranu monografiju na njemačkom jeziku o narodnoj umjetnosti u Dalmaciji<sup>68</sup> koju su Frane Bulić i Vinko Lozovina preveli na hrvatski i popratili uvodom i bilješkama.<sup>69</sup> Učiteljica Erminija Feranda napisala je od 1907. do 1914. godine više radova o folkloru i

<sup>61</sup> Pomeisl, E. (1896), Ženske ručne radnje i narodni ukus. Smotra dalmatinska, 9, (82).

<sup>62</sup> Zora, (1884) 16, 1.

<sup>63</sup> Narodni list, (1903), 42, 50, 1.

<sup>64</sup> Zora, (1887), 4, (8), 67-68, (9), 74-75.

<sup>65</sup> Belović-Bernadzikowska, J. (1898), Dječija psihologija današnjeg vremena: študija Jelice Belović-Bernadzikowske. U Sarajevu: Zemaljska štamparija; Iz moga albuma: psihološke fotografije, Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1900. O preporodu hrvatske veziljačke umjetnosti. Narodni list, (1906), 45, 1-4.; Hrvatske Jelice: narodne priče. Pula.

<sup>66</sup> Bruck-Auffenberg, N. (1907), Dalmatinska kućna industrija. Narodni list, 46, 36.

<sup>67</sup> Bruck-Auffenberg, N. (1909), Iz zagorske Dalmacije, Narodni list, 48 (92), 1.

<sup>68</sup> Bruck-Auffenberg, N. (1911), Dalmatien und seine Volkskunst: Muster und Kunsttechniken aus altem Volks... Wien: Kunstverlag Anton Schroll.

<sup>69</sup> Bruck-Auffenberg. (1912), Dalmacija i njena narodna umjetnost: uzorci (šare) i starinske umjetničke tehnike, Beč: Umjetnički nakladni zavod Anton Schroll.

narodnim rukotvorinama u Dalmaciji<sup>70</sup> i članak iz medicine "Zarazne bolesti i narodno praznovjerje"<sup>71</sup>.

I u službenome vladinom listu *Smotra dalmatinska-La Rassegna dalmata*, koji je od 1888. do 1918. godine izlazio dva puta tjedno, bio je podlistak za književne priloge i prijevode iz svjetske književnosti, poglavito talijanske, njemačke, engleske i ruske. Prijevodi su se objavljivali u nastavcima, i to ubrzo nakon objavljivanja u matičnoj zemlji. Tako su se i vijesti brzo širile i za nekoliko dana obišle Europu. "Mala Mučenica" Emilije Pardo Bazan objavljena je već 1899. godine<sup>72</sup>, a *Smotra dalmatinska* donosi članak nepoznatog autora o poljskoj književnici Elizi Orzeszkovoj<sup>73</sup>. Slovenska književnica Zofka Kveder objavljivala je početkom 20. stoljeća u *Smotri dalmatinskoj* i *Lovoru*<sup>74</sup>, kasnije i u *Narodnom listu*. Iz navedenih primjera vidi se raznolikost interesa ovih autorica među kojima je nekoliko cijenjenih učiteljica i ravnateljica djevojačkih škola, ne samo iz Dalmacije nego i iz Slavonije, Bosne, Pokuplja i drugih krajeva.

## O ŽENAMA U LITERARNIM RADOVIMA, PRIKAZIMA I KRITIKAMA

Stihovi u zadarskim publikacijama i u 19. stoljeću često su se posvećivali ženama iz europskih dvorskih krugova, članicama obitelji poznatih osoba ili slavnim umjetnicama, glumicama i pjevačicama, koje su dolazile i u Zadar. Tako je *Gazzetta di Zara*, pored uobičajenoga službenog dijela, objavljivala vijesti iz kulture i umjetnosti prenoseći ih i iz stranog tiska. Pjesme su se posvećivale umjetnicama, a najviše pjesnikinjama, pjevačicama, glumicama, plesačicama i balerinama. Jedan od prvih osvrtu na djelo Ane Vidović napisao je povjesničar Šime Ljubić u *Književnom pregledu Zore dalmatinske*<sup>75</sup>, a Šime Starčević, pod pseudonimom Stana Gledović<sup>76</sup>, piše "poslanice ličke pastirice" u kojima ona govori o likovima iz djela Ane Vidović referirajući se na suvremene događaje i uspoređujući život u zabačenim selima i dalmatinskim gradovima. On kritizira naivni romantičarski diskurs koji zanemaruje surovu stvarnost u svojoj zemlji. Njezine radove pohvalio je Nicolò Tommaseo, a Ivan Mažuranić napisao je u *Danici ilirskoj* pozdrave podrške pjesnikinji iz

<sup>70</sup> Feranda, E. (1913), *Koledar Pokrajinskog muzeja za narodni obrt i umjetnost u Spljetu*. *Smotra dalmatinska*, 26, 52, 1-2.

<sup>71</sup> *Smotra dalmatinska*, (1907), 20, 2, 3.

<sup>72</sup> *Smotra dalmatinska*, (1899), 12, 20, 1-2.

<sup>73</sup> *Smotra dalmatinska*, (1901), 14, 42, 1-2.

<sup>74</sup> *Lovor*, (1905), 1 (5-6), 143-150, 1 (7), 198-204.

<sup>75</sup> O djelu Alva i Alko, *Zora dalmatinska*, (1845), 2, 24, 187-190.

<sup>76</sup> *Zora dalmatinska*, (1846), 3, 45-51.

Dalmacije<sup>77</sup>. O poeziji Ane Vidović piše nepoznati autor (potpis X.), a Stjepan Buzolić je objavio pjesmu "Nad grobom Anke Vidovićke Šibenčanke preminule u Zadru dne 12. rujna 1879. u osamdesetoj godini života"<sup>78</sup>.

Narodni list je iz Viena prenio članak Ivana Trnskog o Dragojli Jarnević<sup>79</sup>. Univerzalni motiv majke prikazao je Dinko Sirovica u članku "Majka u našoj narodnoj pjesmi"<sup>80</sup>, Ilija Bošnjak pisao je u Narodnom listu "U album liepe gospodjice"<sup>81</sup> i studiju u stihovima "Udovica"<sup>82</sup>. Fra Kerubin Šegvić u Glasniku Matice dalmatinske piše o kotorskoj pjesnikinji Idi Veroni<sup>83</sup>, a Jovan Sundečić "U album plemenitoj gospodjici Anki Krežma - vrlo umjetnici na klaviru u znak poštovanja"<sup>84</sup>. Ovim glazbenicima je i "Skup gimnazijalaca: Hrvatskim umjetnikom Anki i Franju Krežmi u večer dne 4. svibnja 1879, pri svečanoj predstavi u kazalištu zadarskom". Narodni list je objavio pohvale "vještakinji na fruli", Mariji Bianchini<sup>85</sup>, koja je nastupila u Zadru. Milan Begović napisao je osvrt na likovno stvaralaštvo hrvatske umjetnice barunice Anke Löventhal Marojčić<sup>86</sup>. Narodni list prenosi vijest o nastupu zadarskih kazališnih amatera Hrvatskog sokola 1901. godine aktovkom Marije Jurić Zagorke "Što žena umije"<sup>87</sup>, a o njezinom djelu piše Jakov Čuka u "Prijelegu hrvatske književnosti"<sup>88</sup>. Ivan Filipović obraća se "Děvojkam i gospojam slovinskim..."<sup>89</sup>, a Filip Jukić "Učenicam Pučke ženske učione u Sinju"<sup>90</sup> potičući njihovu čednost, marljivost i domoljublje. O odgoju ženske djece pišu Andrija Čurčić<sup>91</sup>, školski nadzornik Vicko Danilo<sup>92</sup> i Stjepko Ilijić<sup>93</sup>. Nepoznati autor piše članak "Žena i njezino pitanje"<sup>94</sup>, a Vincenzo Miočević raspravu "Dužnosti ženidbeni", o običajima i obvezama mladenaca<sup>95</sup>.

<sup>77</sup> Živančević, M. (1975), Povijest hrvatske književnosti, Zagreb: Liber, Mladost, str. 166.

<sup>78</sup> Narodni list, (1879), 18 (73, 74).

<sup>79</sup> Narodni list, (1875), 14, (31), 2-3.

<sup>80</sup> Narodni list, (1896), 35 (18), 2.

<sup>81</sup> Narodni list, (1902), 41 (45), 1.

<sup>82</sup> Narodni list, (1902), 41 (14), 1.

<sup>83</sup> Dalmatinska umjetnica u tuđini: Mimosas par Ida Verona. Glasnik Matice dalmatinske, (1901), 1 (1), 2.

<sup>84</sup> Narodni list, (1879), 18 (45), 1.

<sup>85</sup> Narodni list, (1887), 12 (3), 3.

<sup>86</sup> Narodni list, (1903), 42 (36), 1.

<sup>87</sup> Narodni list, (1901), 40 (102), 3.

<sup>88</sup> Glasnik Matice dalmatinske, (1901), 1, (77-86).

<sup>89</sup> Zora dalmatinska, (1845), (46), 361-362.

<sup>90</sup> Narodni list, (1889), 14 (33), 1.

<sup>91</sup> Znamenitost materina odgoja, Zora, (1888), 4 (9), 68-69.

<sup>92</sup> Djevojački odgoj u domaćem gospodarstvu, Zora, (1888), 4 (8), 57-58.

<sup>93</sup> Žena uzgojiteljica, Zora, (1884), 1 (14), 105-106.

<sup>94</sup> Zora, (1885), 2, 12.

<sup>95</sup> Zora dalmatinska, (1846), 3, 13, 104.

Često su se objavljivale romantičarske prigodnice u povodu rođenja, vjenčanja ili smrti, a kada je autor želio pohvaliti neku ženu isticao bi osobine koje su bile poželjne: dobra kći, majka, sestra, "marna nastavnica" ili "uzor rodoljupka". U nekrologu Nad grobom Marije Bakmaz navode se njezina dobroćinstva i briga za sirotice<sup>96</sup>. Srpska djevojačka škola dala je 1883. godine tiskati prigodnicu u povodu smrti svoje "bivše učiteljice" koja je umrla u 42. godini života<sup>97</sup>. Pakve Muar, 1888. godine hvali marljivost pokojne učiteljice Milice Bolić, a u nekrologu Šimici Relja ističu se njezina radišnost, "krepki značaj" i domoljublje, dobrotvorni rad ("ubogih nahraniteljica, sirota zatočnica").

## ZAKLJUČAK

Rijetki tragovi u arhivskim spisima o početcima tiskarske djelatnosti u Zadru ne govore mnogo o osobama koje su se njome bavile, ali već nakon prvoga važnijeg zadarskog tiskara, na početku 19. stoljeća, na čelo tiskare dolazi jedna žena, Marina Battara. Druga tiskara, koja se otvara dvadesetih godina, završila je u rukama tiskareve kćeri Elene Demarchi-Rougier, a bilo je ukupno pet žena koje su se u 19. stoljeću bavile tiskarskim zanatom. Za tiskarsku djelatnost je vezana proizvodnja pisane riječi namijenjene u prvom redu potrebama državne vlasti koja je nastojala na što brži i lakši način prenijeti svoje zahtjeve što širem krugu podanika. Tako su nastala službena oznanjenja, a nakon toga i prva periodična izdanja, novine, kalendari i slične publikacije koje izlaze više ili manje redovito. *Kraglski Dalmatin* je prva takva publikacija na našem tlu i na našem jeziku. U njemu se piše o ženama s europskih dvorova, a domaće žene našle su se u izvješćima iz službenih dokumenata.

Prve autorice tiskanih tekstova javljaju se sredinom stoljeća, a među njima je najvažnija pojava pjesnikinje Ane Vidović koja je nastavila objavljivati i u zadarskim časopisima i novinama. Časopis *Zora dalmatinska* predstavlja prekretnicu u udjelu žena zbog velikog broja priloga iz raznih dijelova Hrvatske. One su se svojim djelovanjem uključile u preporodne aktivnosti, a neke od njih objavile su u njoj prve stihove, prozu, putopise ili druge radove. Većina autorica su učiteljice u zadarskim i drugim školama širom Monarhije. U tom kontekstu važni su brojni prijevodi poznatih svjetskih pisaca, a među njima i žena koje su tako mogle biti uzor, ne toliko ženama, jer one obrazovanije su čitale i u originalu, koliko većini muškaraca koji su bili protiv obrazovanja žena i njihova društvenog angažmana. Te radove/rad pratili su istaknuti književni kritičari, publicisti i kulturni djelatnici kao Šime Ljubić, Šime

<sup>96</sup> Nad grobom Marije Bakmaz. (1879), Zadar: Tip. Vitaliani i Janković.

<sup>97</sup> U smrti Elene Raškovičke... Zadar: Tip Vitaliani i Janković.

Starčević, Jakov Čuka, Kerubin Šegvić, Milan Begović, Rikard Katalinić-Jeretov, Stjepan Buzolić, Marin Sabić, Dinko Sirovica, Ilija Bošnjak i drugi, ali nisu ih svi podržavali u tome. Naprotiv, urednici su se često rugali nespretnim stihotvorima aludirajući na njihovu spolnu i rodnu određenost.

I to je ono što ih nije moglo hrabriti jer su u većini kritika pojedinačnih djela u prvom planu aluzije na njihovu spolnu određenost što ih je vrijeđalo jer je u većini kritika pojedinačnog djela u prvi plan izbijao tzv. kompleks biblijske Eve prema kojemu su sve žene krive za pogrešku samo jedne.

## IZVORI

Državni arhiv u Zadru: Inventar 140. Tvornica maraskina "Francesco Drioli"  
Zadar 1768.-1944. god.  
Zbirka tiskovina  
Zbirka Miscellanea

## LITERATURA

- Brunčić, D. (2008). Tvorba rodnoga identiteta u pjesništvu Brođanke Jagode Brlić. *Kolo*, (1), 1-9.
- Glasnik Matice dalmatinske, Zadar (1901.-1904.)
- Grabovac, J. (1964), Zadar u vrijeme druge austrijske vlasti. Zadar: geografija-ekonomija-saobraćaj-povijest-kultura: zbornik. Zagreb: Matica hrvatska.
- Iskra, Zadar, (1884.-1894.)
- Jutronić, A. (1950). Naselja i porijeklo stanovništva na otoku Braču. Zbornik za narodni život i običaje, (34), 224.
- Karlič, Petar. *Kraljski dalmatin: (1806-1810)*. Zadar: Matica dalmatinska, 1912.
- Katić, M. (2005), Marina Battara, prva zadarska tiskarica: 1770.-1859. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 48 (3-4), 159-184.
- Katić, M. (2006), Zadarske tiskarice-prilog istraživanju povijesti tiskarstva u Zadru. *Kraljski Dalmatin-200 godina zadarskoga i hrvatskog novinarstva u europskom kontekstu*. Zadar: Sveučilište.
- Kombol, M. (1964), Zadar kao književno središte. Zadar: geografija-ekonomija-saobraćaj-povijest- kultura: zbornik. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kragljski Dalmatin = Il regio Dalmata: 1806.-1810. Zagreb: Erasmus naklada: Nacionalna i sveučilišna knjižnica; Zadar: Sveučilište, Odjel za informatologiju i komunikologiju, 2006.
- Lovor, Zadar, (1897., 1905)

- Ljubičić, Š. (2010), Pučko školstvo zadarskog kotara: od 1869. do 1920. godine. Nin: Matica hrvatska, Ogranak Nin.
- Ljubičić, Š. (1856), Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia compilato dall' ab. Simeone Gliubich di Citá Vecchia. Vienna : Lechner.
- Marović, D. (1973), Natjecanje na velebitskom Alanu 1832. godine. Povijest sporta, 4 (13), 1179-1182.
- Maštrović, L. (1964), Povijesni pregled školstva u Zadru. Zbornik Zadar, str. 487-526.
- Maštrović, T. (1985), Hrvatsko kazalište u Zadru: prilozi za kazališnu povijest Zadra. Zagreb : Hrvatsko društvo kazališnih kritičara i teatrologa.
- Maštrović, V. (1949.-1954.), Jadertina croatica: bibliografija knjiga, časopisa i novina izdanih na hrvatskom ili srpskom jeziku u Zadru. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Matičević, I. (1995), Pisci Slavonije u Zori dalmatinskoj. Zadarska smotra, 3-4, 358-359.
- Narodni list - Il Nazionale, Zadar, (1862.-1910.).
- Novak, G. (1944), Prošlost Dalmacije. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod.
- Pederin, I. (1991) Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Pederin, I. (1989), Njemački putopisi po Dalmaciji. Split: Logos.
- Peričić, Š. (2006), Povijest Dalmacije od 1797.-1860. Zadar: Matica hrvatska.
- Perić, I. (1974), Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860-1918. Zagreb: Hrvatski školski muzej.
- Rados, Z. (2007), Hrvatska književnost u Zadru (19. st.): između nacionalne romantike i pučkoprosvjetiteljskog realizma. Zadar: Thema.
- Rados, Z. (1995), Poezija Ane Vidović u Zori dalmatinskoj. Zadarska smotra, 3-4.
- Sabalich, G. (1922) Cronistoria aneddotica del Nobile teatro di Zara: (1781-1881). Zadar: Angelo Nani.
- Sabalich, G. (1897), Guida archeologica di Zara. Zadar: Leone Woditzka.
- Smotra dalmatinska, Zadar, (1888.-1915.)
- Smotritelj dalmatinski-Osservatore dalmato, Zadar, (1849.-1866.)
- Ströll, A. (1900), Pučko školstvo u Dalmaciji od 1814. do godine 1900. Zadar: P. Janković.
- Zora, Zadar, (1884.-1889.)
- Zora dalmatinska, Zadar, (1844.-1849.)
- Zora dalmatinska: (1844.-1849.): Zbornik radova sa Znanstvenog skupa 150. obljetnica Zore dalmatinske. (1955), Zadar: Matica hrvatska, Ogranak.
- Živančević, M., Frangeš, I. (1975), Povijest hrvatske književnosti, Zagreb: Liber, Mladost.

***PROFESSIONAL TRAINING OF***

***ABSTRACT***

*Changes*

.

KEY WORDS: *stimulate*